

szemle

Múlt, bűn, felelősség

FAZAKAS SÁNDOR: *VÉTKEZTÜNK... – EGYHÁZ A TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI BŰNÖSSZEFÜGGÉSEK RENDSZERÉBEN*

A reformáció szimbolikus kezdetének 500. és a magyar református egyház hagyomány szerinti alapításának 450. évfordulója alkalmából az utóbbi egy évben számos olyan könyv és tanulmány jelent meg, amelyek történeti perspektívából foglalkoznak a protestantizmus társadalmi-politikai szerepével és kulturális teljesítményével. Ezen művek többsége a régmúlt korok eseményeire, valamint a kiemelkedő protestáns intézmények és személyiségek tevékenységére koncentrálnak, de a történelmi-politikai szembenézést, illetve az erre való kritikai reflexiót jobbra kerüli. Lehetséges, hogy Fazakas Sándor *Vétkeztünk...* című könyve az ünnepélyes és emelkedett hangulatban némileg ünneprontónak tűnhet, mert nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megválaszoljon néhány olyan, már önmagában is provokatívnak tekinthető kérdést, mint hogy: „az egyház mennyiben tekinthető olyan intézménynek, illetve szervezetnek, amely nemcsak tagjainak meghasonlása miatt, hanem intézményes jellege miatt is érintetté vált a történelmi-politikai vétkek szövevényében? Miként volt részes az egyház, mint kollektíva vagy mint kollektív cselekvő alany olyan interaktív folyamatokban, amelyek a politikai rendszer fennmaradásához szükséges struktúrákat generálták, saját működésük mennyiben mutattak rendszeranalóg vonásokat, ezek fenntartása milyen áldozatokat követelt, s negatív hatásuk mennyiben hátráltatta, illetve hátráltatja a demokratikus kultúra és a civil társadalom megerősödését?” (21.) Ezekre a zavarba ejtő, ám bármilyen közösségi identitás szempontjából megkerülhetetlen kérdésekre már maga a cím is választ ad, de aligha kerülhetjük meg azokat a problémákat, amelyeket az ezek által implikált elemzés felvet.

A „vétkeztünk” egy többes szám első személyű, múlt idejű, egyetlen szóból álló mondat, amelynek végén nem pont, felkiáltó- vagy kérdőjel, hanem három pont áll. Ismerve és feltételezve a szerző rendkívüli gondosságát és körültekintését, nem tekinthető véletlennek ez a pregnáns címválasztás, és nem hiszem, hogy túlértelmezem a címet azzal, ha bizonyos következtetéseket vonok le belőle a tartalom egészére vonatkozóan. A címben a többes szám egy olyan közös bűnre utal, amelyben mindenki érintett, aki egy adott közösség tagja, beleértve magát a szerzőt és az olvasót is, jóllehet a kontextus, amelyben ezek a vétkek állnak, nem könnyen behatárolható. Ha el is fogadjuk, hogy a vétkek ebben az esetben az egyházat mint közösséget, illetve intézményt illetik, a modern társadalmakban minden ember többes identitással rendelkezik, így szinte lehetetlen pontosan kijelölni a felelősség individuális és kollektív köreit. A szerző tudatában van ennek a nehéz-

ségnek, és a bűnre úgy tekint, mint ami nem ki- vagy megkerülhető, éppen ezért nem a bűnösség és ártatlanság dichotómiájában jelöli ki annak fogalmát, hanem sokkal inkább valamilyen közös felelősségben, amelyet érvényességében és tartalmában egyaránt nehéz megragadni.

A címben a múlt idő azt sugallja, hogy a közös bűn időbeli horizontja kitágul, és nem kizárólag azokat a történelmi bűnöket jelenti, amelyeket a 20. század diktatúrái során követtek el, hanem azokat is, amelyeknek következményeivel mi magunk a jelenben szembesülünk. Az időbeliségnek ez a gondolata fogja egyetlen közösségbe a múlt, a jelen és a jövő generációit, és alkotja meg az elképzelt közösség temporális feltételeit. A címben megjelenő közös múltbeli bűn értelmezése ettől talán még inkább zavarba ejtő, és ha a szerző gondolat kifejtése mégoly világos és következetes is, az olvasótól komoly absztrakciós képességet és intellektuális erőfeszítést követel annak elgondolása, hogy milyen módon képzelhető el a bűnösségnek ez a formája.

A kollektív cselekvő alanyként elkövetett bűnt a szerző világosan megkülönbözteti a kollektív bűnösség köznapi értelmétől, amit általában jogi vagy politikai értelemben véve használunk. Ez utóbbi egy olyan fogalmi konstrukcióként született meg a II. világháború után, amely azt szolgálta, hogy politikai megragadhatatlansága és jogi értelmezhetetlensége miatt vissza lehessen utasítani azt a bűnt, amely az egyénre egy közösség tagjaként hárult. Kétségtelen, hogy minden ilyen bűnelképzelés differenciálatlan, ezért ezt racionálisan sem felmenteni, sem büntetni nem lehet. Ugyanakkor azonban nem tagadhatjuk, hogy minden történelmi bűnnek vannak kollektív vonatkozásai. A közös bűnt érthetjük úgy, hogy a bűnöket, amelyeket a 20. században az emberiség ellen elkövettek, egyének követték el, de egyenként ilyen súlyú és kiterjedésű bűnök elkövetésére nem lettek volna képesek. Ezért valamiféle bűnrészesség terheli őket, amelynek mértékét azonban szinte lehetetlen meghatározni, ha nem jogi, hanem erkölcsi vagy politikai értelemben vett bűnről van szó. „A világban jelen levő bűn – amelynek romboló erejét és hatását történelmi és társadalmi összefüggésekben tapasztaljuk – olyan komplex valóság, amely nem egyszerűen egyéni meghasonlások sorozata és összessége, és nem lehet csupán morális vagy büntetőjogi kategóriák segítségével leírni.” (325.)

A címben megidézett kollektív cselekvő alanyként elkövetett bűn felfogásának azonban máshol vannak a forrásai, és ennek megértése nem lehetséges nagyfokú absztrakció nélkül. „Mint látni fogjuk, mind a társadalom egészére, mind pedig egy társadalmon belül egy-egy szervezetre nézve (ilyen lehet egy vallásközösség is) a bűn és a felelősség tekintetében olyan komplex folyamatokkal állunk szemben, amelyeknek megértése elméleti-értelmezési konstrukciók nélkül nem lehetséges, de minden értelmezési megoldás további kísértésnek eshet áldozatul, méghozzá a politikai instrumentalizálás, az öngazolás vagy éppen az intencionális történelem-értelmezés által. Ezért [...] tisztáznunk kell azokat a teológiai és etikai elveket is, amelyek a konzekvenciák normatív és kritikai értékeléséhez elengedhetetlenül szükségesek.” (19.) Az ennek hátterében álló bűnfogalom egyszerre teológiai és erkölcsi természetű. Teológiai értelemben a bűn abból adódik, hogy az ember tökéletlen és kontingens lény, ennek nyomán pedig elkerülhetetlenül kudarcot vall

az élet különböző területein, ami hangsúlyozza az ember és isten közötti deficitet, amelyből a fenti bűnértelmezés adódik. Ez a fajta bűn meglehetősen absztrakt, és messze túlmutat a 20. század történelmi bűneinek kontextusán, de ezek az események éppen arra mutattak példát, hogy egy ilyen helyzetben milyen könnyen mondunk búcsút alapvetőnek és megkérdőjelezhetetlennek tekintett erkölcsi elveknek és gyakorlatoknak, illetve milyen törékenyek az emberi viszonyaink.

Az elmúlt század tapasztalatának jelentősége elsősorban abban áll, hogy minden más kornál egyértelműbben mutatta meg az erkölcs és a hagyomány összeomlásának mélységeit. A hívők esetében ez azzal a tehertétellel súlyosbodik, hogy az ember bűnössége miatt nem képes megfelelni az isteni törvénynek, és szükségszerűen ellentmondásba kerül azzal, ami számára a legszentebb. Ez nem egyszerűen egy bűncselekményben történő valamilyen részvétel vagy a hozzá kapcsolódó felelősség, hanem egy olyan bűnben való részesülés, amely azért hárul valakire, mert egy bizonyos közösség tagja. Beleszületett egy emberi közösségbe, amelynek így részévé vált. Nem választotta ezt, ezért ez természetes adottság számára, éppen ebből fakadóan nem menekülhet belőle. Ez az ára annak, hogy nem egyszerűen individuumként él a világban, hanem valahová tartozik. A könyv címe tehát azt sugallja, hogy vétkesek vagyunk, de nem egyszerűen személyként, és nem is általános emberi értelemben, hanem konkrét keresztyéni vonatkozásban, ami abban manifesztálódik, hogy én magam is tagja vagyok a *communiónak* vagy *koinoniának*. „Szükség van egy (olyan) egyházfogalom bevezetésére, valamint egy olyan teológiai társadalomelmélet kidolgozására, amelyek segítségével egy szervezett vallásközösség (mint az egyház) adott időben és társadalmi kontextusban való megnyilvánulását, csakúgy, mint más szervezetnek a működését, be lehet azonosítani, le lehet írni, tények, normák és jogi követelmények alapján rögzíteni. Mindez nem tekint el ennek az adott szervezetnek vagy közösségnek transzcendens vonatkozásaitól, de értelmezhetővé teszi, hogy az egyházban is az életnek olyan megnyilvánulásával van dolgunk, ahol önrendelkezésre és józan belátásra képes, egymásért felelős, de nem tévedhetetlen emberek interaktív kapcsolatban vannak egymással, egymásért és egymással igyekeznek alapvető szükségleteiknek kielégítésére és a közösség jólétének biztosítására, s mindezek érdekében együtt hoznak meg döntéseket. De ez az interaktív folyamat csak akkor működik, ha a benne résztvevők fizikai biztonsága, az interakció szabálya, a javak hasznosítása megfelelő módon van szabályozva, s ennek megvannak szervezeti és intézményes feltételei. Ilyen feltételek mellett tekinthető tehát az egyház jog- és cselekvőképes intézménynek, szervezetnek, társadalmi szereplőnek, vagyis kollektív cselekvő szubjektumnak [...]” (199.) Ennek a közös bűnösségnek a tudata az egyház tagjait érinti, ami más, illetve több, mint bármely más közösségben vállalt felelősségrész. Ebben az esetben ugyanis az istennel való kapcsolat egyedivé tesz, egyszeri és megismételhetetlen személyiséggé, ugyanakkor mégis az egyházon belül bontakozik ki ez a képesség. Ez a bűnfelfogás meglehetősen általános, mert a bűn nem feltétlenül egy konkrét bűn, illetve a tettesség sem személyesíthető meg minden esetben. Ennek köszönhetően a szerző tiszteletre méltó módon távol tartja mindenféle moralizálástól. Természetesen kimondja ítéletét, amit az egyház minden tagja számára érvényesnek tekint, de kerüli azt, hogy a ma pozíciójából könnyen

és könnyelműen ítéletet mondjon. Ez a felfogás leginkább Karl Jaspers metafizikai bűnről szóló elképzelésére emlékeztet, egészen pontosan arra, hogy minden embernek van felelőssége embertársaiért, és azon túl, hogy ennek mibenléte meg lehetően nehezen megragadható, megítélése az emberi önreflexió mellett legalább annyira Istenre tartozik.

A címben talán a három pont árul el legtöbbet a fentebb kifejtett nézetek következményeiről. A három pont egyértelműen arra utal, hogy nem csak tetteinknek, hanem közösséghez való tartozásunknak is következményei vannak, ami elsősorban a felelősségvállalásban nyilvánul meg. Ha közösséghez tartozunk, az szükségszerűen felelősségvállalással jár együtt, erről nem mondhatunk le, és ettől nem szabadulhatunk meg, mert ez az előfeltétele annak, hogy a közösség élő maradjon. Nem állíthatjuk, hogy minden közösséget kizárólag ez tart össze, de ha nincs felelősség, akkor a közösség széthullik. Nincs meg az a folyamatosság, amely időben kiterjedve a múltra és a jövőre is egyaránt kiterjed, és ami minden közösség belső dinamikáját és erejét adja. Az ilyen közösségek a konfliktusaikat inherensnek és permanensnek tekintik, és nem arra törekszenek, hogy ezeket erőszakkal kiiktassák, hanem, hogy megtanuljanak velük együtt élni. A jó közösséget nem a konfliktusmentesség jellemzi, hanem a konfliktusok érett és kiterjedt vitája. Fazakas Sándor könyvének egyik legnagyobb erénye, hogy túllép az áldozatiság és tettesség dichotóm megkülönböztetésén, és a teológiai és egyházi bűnvonatközásokat egy szélesebb rendszerbe ágyazva mutatja be. A könyv nem externalizálja a bűnt és a felelősséget, hanem kontextualizálja, azaz társadalmi összefüggésbe helyezi. Így az egyház és a hívő ember nem exkluzív intézmény vagy személy, hanem a társadalom része, amelyhez különböző módokon kapcsolódik, de ezek a kapcsolódásai kontingensek. Ezek az eredendő, velünk született esetlegességek pedig nem csökkentik a bűnösség érzésének való kitettségét, de elfogadását talán megkönnyíthetik. Távol áll tőle minden olyan szemlélet, amely szerint az egyház kívül, illetve felette áll a társadalom bűneinek, legalábbis a történelmi bűnök tekintetében. Ez a könyv nem kívülről látja a bűnösséget, hanem belülről, ami ebben a kontextusban meglehetősen szokatlan perspektíva. A könyv kétségtelenül szembe néz ezekkel a körülményekkel, ami önmagában is meglehetősen nagy intellektuális bátorságról tesz tanúbizonyságot, ha megfontoljuk, hogy a magyar társadalom huszonhét évvel a rendszerváltozás után sem volt képes szembenézni saját terhelt múltjával. Ez nem csak az ügynökakták kérdését illeti, ami legfeljebb eminensen mutatja, hogy mindig hiányzott az elhatározás vagy a bátorság a szembenézéshez, hanem abban, hogy a magyar társadalom jelentős része még mindig kiskorúként viselkedik, ha bármilyen felelősségvállalásról van szó, és ebben sajnos nem tesz különbséget sem az ideológiai elkötelezettség, sem az erkölcs, sem az ízlés, sem a konfesszionális meggyőződés. Talán első látásra furcsának tűnhet, hogy nem egy történész, pszichológus, szociológus vagy politológus az, aki ezeket a kérdéseket felteszi, hanem egy teológus, aki nem akármilyen magabiztossággal és irodalmi tájékozottsággal mozog az egyes diszciplínák megközelítési módjai között, miközben szakterületének sajátosságait egy pillanatra sem téveszti szem elől. A könyv nagyfokú intellektuális bátorságról tanúskodik, mert szembeszáll számos dogmával és előítélettel, amelyek Magyarországon a múlttal való szembe-

nézést jelentősen megnehezítik, és függetleníti magát azoktól a valós vagy képzelt politikai elvárásoktól, amelyek ezt gyakran lehetetlenné teszik. Bizonyára hosszú lesz még az a folyamat, amelyet végigjárva kibeszélhetjük ezeket a problémákat, mindenesetre ez a könyv megkerülhetetlen mérföldkövet jelent ezen az úton. (*L'Harmattan*)

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Rocktörténelem vagy emlékirat?

PERJÉSSY-HORVÁTH BARNABÁS: *HATÁRSÁV. A DEBRECENI CALANDRA ZENEKAR ÉS KORA*

A rendszerváltozás óta emberöltőnyi idő telt el, ám a magyar széppróza még adós maradt egy olyan jelentős nemzedéki regénnyel, amellyel a fordulat éveinek egyetemistái, a mai negyvenöt-ötven körüliek azonosulni tudnának. Az utóbbi évek nagyobb prózasíkerei közül ugyan néhány bemutatta ennek a nemzedéknek a gyermekkorát, a '70-es és '80-as éveket (pl. Borbély Szilárd: *Nincstelenek*, Tóth Krisztina: *Akvárium*), de éppen a legkritikusabb esztendőik élményei nem tudtak még nagyobb – regény méretű – formát öltetni. Perjéssy-Horváth Barnabás egyetemi zenekarának történetét bemutató *Határsáv* című dokumentumregénye alkalmasnak tűnik e hézag kitöltésére.

Egy olyan generáció regénye lehet a *Határsáv*, amely életkora, műveltsége, társadalmi háttere alapján alkalmas lett volna radikálisabb változások kivívására, de amelynek nem volt esélye forradalmat csinálni a lazuló Kádár-rendszer legvégén és a viszonylag csendes (forradalommentes) átmenetben. Tagjainak bőven maradtak a tanulás mellett lekötetlen energiái, amelyeket különböző tartalmú „öntevékeny csoportokban” aknáztak ki, például minimális anyagi háttérrel rockzenekart alakítottak, jelen esetben a nyolc évet és 43 koncertet megért Calandrát. A név ezen írásmódja ugyan egy kevésbé ismert énekesmadaré, ám a hangzás alapján Calandra is csábít. Sajátos időutazásos kalandot jelent elmélyülni a *Határsáv* világában, nemcsak azoknak, akik résztvevőként, a cselekményidővel egy időben jártak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre, hanem a fiatalabbaknak is, akik számára szintén plasztikussá válik a szűkebben 1986 és 1992 közötti magyar rétegválóság, tágabban pedig egy fél évszázadnyi mikrotörténelem – a szereplők gyermekkorának egyenkénti bemutatásával, illetve az „utolsó koncertek” és a Calandra-találkozó felidézésével.

Talán ez volt az utolsó időszak a magyar felsőoktatás történetében, amikor még valamennyire egységes élményt, életérzést jelentett egyetemistának, főiskolásnak lenni Magyarországon, hiszen „a teljes lakosság mindössze 6 százaléka látott egyetemet vagy főiskolát belülről” (140.). Azóta az egyetemek és az egyetemisták száma megsokszorozódott (részben a főiskolák és főiskolások számának rovására), az osztott képzés, a kreditrendszer és az internetes tantárgyfelvétel pedig a széttöredezettség élményét adja a diákoknak, amihez hozzájárul az infokommunikációs szu-